

ENVER LJUBOVIĆ, *Stari srednjovjekovni utvrđeni gradovi i kule Cazina i Cazinske krajine*, Cazin, 2021., 366 str.

Ova je knjiga povijesni i kulturološki doprinos očuvanju srednjovjekovnoga bosanskoga i hrvatskoga graditeljskog nasljeđa.

1. Zahvaljujući ljubaznom poklonu izdavača Kulturnoga centra u Cazinu (naslovljenoj knjizi) ovdje sažimam bitne vrijednosti i izvjesne nedostatke ove znanstveno interdisciplinarne monografije. Interdisciplinarne zbog činjenice da se u njezinu povijesnu znanost, nosivu disciplinu ove knjige, ulijevaju, s poviješću srastaju: graditeljstvo i arhitektura, povijest umjetnosti, arheologija, muzeologija i folkloristika. S tematskim središtem knjige u građevinsko-arhitektonskom i graditeljsko-stilskom opisu starih srednjovjekovnih utvrđenih gradova, kula, tabija, drvenih džamija unutar starih gradova, mezaristana i umjetničkih nišana. Šehidskih spomenika i starobosanskih kuća (potencijalnih muzeja izgrađenih u starobosanskom stilu), zakonom zaštićenih spomenika materijalne kulture u Cazinskoj krajini. Pretežito devastiranih, gotovo urušenih, neki više puta renoviranih, pa stoga sačuvanih do našega vremena. U knjizi je produbljeno bitno saznanje da nas čovjekom čini naša kultura: graditeljsko-materijalna, osobno-vjerska, narodnosna, društveno-povijesna. Da nas također čini i naša ratnička (ne)kultura kao izvor ljudskoga zla. I kao energent ratničkoga mentaliteta muslimanskih, katoličkih i pravoslavnih Krajišnika s obje strane državnih granica.

Zbog vrijednosno kontradiktorne općeljudske i krajišničke povijesti u ovoj knjizi, u kojoj se (ne)razdvojivo očituju ljudska dobrota i zlo, moja je ocjena ove knjige razlučena upravo u ta dva vrijednosno suprotstavljena pola. Na pohvalu opisa graditeljskoga nasljeđa Cazinske krajine, i na pokudu ratničke prošlosti - argumentu iskazane volje za (nad)moć - povijesnom pokazatelju (ne)kulture bosanskih i hrvatskih Krajišnika. U knjigu su, naime, u opise graditeljskoga nasljeđa inkorporirani, s njima (ne)rastavljivo spojeni, opisi gotovo neprekidna ratovanja naših predaka uz austrougarsku i osmansko-tursku državnu granicu između 16. i 19. stoljeća. U tom međuvjetovanu i međuraslu građenju i rušenju, kovani su nacionalni identiteti osvajanjem teritorija i u obrani kula i gradova. Kovani su čast i

dostojanstvo naših predaka (ratničkim nadvladavanjem) ubijanjem i obranom. Kovane su vrline borbenosti, hrabrosti i ponosa. Vrline koje su se među ubijanjem izopačivale u oholo samouvjerenje da su pobjednici vrjedniji od pobijeđenih. Većina se Krajišnika do danas ponosi i uznosi takvom ratničkom poviješću svojih predaka. S njihovim, kao svojim, prisvojenim, moralno među isključivim vrijednostima i osjećanjima.

Surovu ratničku povijest Krajišnika Ljubović činjenično i objektivno opisuje. Distancirano dokazuje ratništvo kao biljeg i argument povijesne istine. Kao karakterističnu sastavnicu krajišničkoga mentaliteta. U tim opisima, između njihovih redova, ne mogu se oteti dojmu, sugestiji i recepciji ove knjige, da je ratništvo neupitna povijesna, moralna i osobno poželjna vrijednost generacija Krajišnika. Nad takvom sugestijom i tezom, u recepciji ove knjige, zaustavio sam se i zamislio. Pitam sebe: je li ratništvo istinska općeljudska vrijednost i vrijednost mentaliteta ljudi Krajine? Upravo zbog navedene činjenične objektivnosti, povijesne kvalitete monografije, osporavam takvu tezu u knjizi, njezinu sugestiju i sugestibilnost, s navodno neupitnom vrijednosti ratništva u generacijama Krajišnika. Autor ne iznosi tu tezu i sugestiju izravno, nego indirektno, između redaka. Po mojoj skromnoj ocjeni, riječ je o nekritičnosti prema ratu uopće i prema ratničkom mentalitetu Krajišnika posebno. O sugestiji koja vodi čitateljskom (recepcijskom) nekritičkom samopoistovjećivanju s našim predcima. Vodi samopoistovjećanju s ratničkom (ne)kulturom uopće. S (ne)kulturom koja producira vrline hrabrosti, borbenosti i ponosa, ali s njima srasle, s njima nerastavljive oholost, samouobražavanje, vrijednosno samouzvisivanje, volju za nadmoć i moć nad drugima. Zbog moralne i psihološke (ne)rastavljivosti navedenih vrlina i mana u ratniku i u ratništvu, vjerujem da knjizi nedostaje kritika rata kao međuljudskog ubijanja. Da rat ima smisla, opravdanja jedino u odbrani gola života. Da u ratu zavađene strane tvrde da je pravda na njihovoj strani. Da su samouvjereni da se oni brane. Da navodna "obrana" napadača i stvarna obrana branitelja u pravilu završavaju međuubijanjem. Jednom riječju, ratovanje za teritorij, za političku vlast, za nadmoć, za interese kolonijalista, za svoju materijalnu korist - treba osuditi. U ovoj se knjizi ratni interesi kolonijalista, osvajanja ili obrane, u pravilu poklapaju s materijalnim interesima zaraćenih Krajišnika. Onih zapovjednika koji su narod (za)vodili u rat. U generalnom smislu, rat je ne samo najdelikatniji ljudski izazov, nego i najveći argument egoizma i ljudske umne ograničenosti.

2. U knjizi otkrivamo dragocjene opise starih hrvatskih i bosanskih gradova, kula i tabija, prvosagrađenih drvenih džamija unutar zidina. Opise vanjštine i unutrašnjosti starobosanskih kuća, opise nišana i šehidskih spomenika. Ljubović je ovom knjigom ostvario jedan objektivan ne samo znanstveno interdisciplinarni, nego i kulturološki podvig. Vrijedan bosanskog i hrvatskog poštovanja. S navedenom središnjom temom detaljna i precizna opisivanja više desetina ratničkih utvrda - danas uglavnom devastiranih. S ostacima urušenih, u zemlju propalih, u travu zaraslih njihovih debelih dvometarskih zidina. Tema spomeničkoga graditeljstva, tek u novije vrijeme zaštićena zakonom kao nacionalno dobro, obrađivana je i prezentirana u knjigama materijalnoga nasljeđa Bosne i Hercegovine. Obrađivali su je pretežno bosanski autori. Također i u povijesnim knjigama tzv. "Turske Hrvatske" obrađivali su je hrvatski povjesničari. Ovo je, međutim, prva zasebna knjiga o materijalnoj graditeljskoj baštini u povijesno zvanoj "Turskoj Hrvatskoj" i u Cazinskoj krajini. Svoje opise, na 366 stranica, autor provjerava, uspoređuje, dograđuje i argumentira s ukupno 304 povijesna izvora. I s brojnim internet-izvorima. Knjizi dodaje korištenu literaturu bosanskih, hrvatskih i srpskih povjesničara, muzeologa, arheologa, folklorista. Na kraju knjige donesen je popis korištene literature i prethodno objavljenih knjiga ovog autora. S temom i izvan teme graditeljske bosanske i hrvatske baštine.

Ljubović svoje opise starih gradova i kula, povijesnih osoba i feudalaca, muslimanskih, katoličkih i pravoslavnih, ilustrira i dokazuje citiranjem junačkih pjesama. Građevinsko nasljeđe, materijalnu kulturu i povijesne osobe, opjevane junake u epskoj pjesmi uspoređuje s usmeno-tradicionalnim nasljeđem. Sve to provjerava navođenjem povijesnih izvora o stvarnom postojanju opjevanih epskih junaka Cazinske krajine: braće Hrnjica, Tale Ličanina, Mustajbega Ličkog i njihovih kršćanskih protivnika. U toj usporedbi Ljubović podastire arhivsko-dokumentarne i internet-izvore o hrvatskim feudalcima, graditeljima i (su)vlasnicima starih gradova i kula. S njima uspoređuje opise života vodećih muslimanskih Krajišnika, zapovjednika utvrda i kula, hrvatskih nasljednika, u ratovima zapovjednika osvojenih gradova i kula u Cazinskoj krajini. Iz knjige saznajemo biografije porodica vodećih vojnih zapovjednika, u povijesti i kroz generacije najpoznatijih hrvatskih i bosanskih feudalnih velikaša, gospodara gradskih utvrda, plaćenih ratnih vođa u službi oba kolonizatora. U tim opisima saznajemo da su ovi Krajišnici, u različitim vremenima i prilikama, bili graditelji i rušitelji izgrađenoga, da su i njihovi životi,

kao i u većine drugih ljudi, između 16. i 19. stoljeća bili u nerastavljivu spoju stvaranja i razaranja, dobra i zla u ljudskom biću uopće.

3. Sve naprijed navedene činjenice navode na tezu da je općedruštvena korist Ljubovićeve monografije neizmjerena. Prema mom skromnu znanju o ovoj temi, riječ je o pouzdanu povijesnom izvoru o graditeljskom nasljeđu Cazinske krajine i tzv. "Turske Hrvatske". Toliko pouzdanu da je monografiju moguće koristiti za graditeljsko renoviranje i muzeološko konzerviranje više desetaka starih gradova, kula i tabija u Cazinskoj krajini. U usporedbi s devastiranim ili sačuvanim starim gradovima i kulama u Bosni i Hercegovini, nameće nam se teza da u drugim regijama nije izgrađeno toliko srednjovjekovnih starih gradova, kula i tabija kao u Cazinskoj krajini. Tomu je bitan razlog u naprijed navedenoj ratničkoj (ne)kulturi "Turske krajine" i Cazinske krajine. Ove "Krajine" koja je prije tursko-bosanskih osvajanja pripadala Hrvatskoj. Da nije bilo tako čestih ratova, ne bi bilo tako mnogo starih gradova s debelim zidovima i golemim kulama. Ova je materijalna graditeljska kultura nastala iz osvajačkih interesa. I iz obrambenih potreba. Također je dokaz da su naši predci bili od zanata ratnici i graditelji, osvajači i branitelji starih gradova, kula i tabija. U povijesnom, etičkom i u psihološkom smislu, oni su također bili ubojice i plaćenici njihovih kolonijalista. Za tuđi i za svoj interes. Sve to zajedno u nerazmrsivu jedinstvu. Njima i nama na (ne)čast i na (ne)dostojanstvo. Dokaz je to da su Krajišnici u svojoj ratničkoj suštini jednaki ljudima uopće. Onima koji ratovima teritorij osvajaju, brane ga i uspostavljaju međuljudske i međudržavne granice. Da ni njima historija nije bila učiteljicom života. U tom kontekstu nije naodmet navesti hipotezu da su Krajišnici bili mudriji i trezveniji, kritičniji prema svome ponosu ratničkom prošlošću, da nisu bili toliko obuzeti, ostrašćeni voljom za (nad)moć i vlast, možda su mogli spriječiti svoju najveću tragediju u međumuslimanskom ratu 1992.-1995. godine. Možda su mogli spriječiti ratni paradoks da su se morali braniti - ubijanjem. Riječ je o najvećoj neslozi u bosanskoj povijesti s posljedicom međuubijanja 3.300 ljudi.

Budući da sam u svome djetinjstvu upio ratničku psihologiju Krajišnika, da je autor Ljubović također u svoja dva desetljeća života s Krajišnicima također sebe saživio s njihovim ratničkim mentalitetom, zajedno s autorom razumijevam ratnički ponos Krajišnika. Razumijem ratnički ponos ako je izrastao iz samobrane života. Zagovaram pacifizam. Kritiku međuljudskih, međuvjerskih i državno-teritorijalnih granica. Kritiku ratnoga osvajanja. Kritiku animalno naslje-

đena "zacrtavanja", ograničavanja teritorija življenja. Ograničavanja zemljišta koje od svoga dvonožna samouspravljanja do danas ljudi "markiraju" kao relativni garant opstojanja grupa, država i društava. Kao izvor imovinskoga prava, političke vlasti, (nad)moći i vladanja ljudima. Osim činjenice da su zemaljske međe i granice bile i ostale relativan izvor sigurnosti, ali također sukoba i ratova.

4. Dobitak u ovoj knjizi jest u (samo)osvještavanju da je srednjovjekovlje uopće i srednjovjekovno graditeljstvo zasebno, jednako bosansko, kao što je katoličko, Crkve bosanske, pravoslavno, islamsko-tursko i židovsko nasljeđe jednako bosansko. Zajednička bosanska svojina i zajednička njihova baština. Da je krajnje vrijeme da to materijalno devastirano nasljeđe obnovimo, sačuvamo ga za sebe i za sljedeće generacije. Da ga uključimo u turističku ponudu, na način kako su ponuđeni stećci, nadgrobni srednjovjekovni spomenici. Budući da je većina starih gradova i kula izgrađena na teritoriju Hrvatske i tzv. "Turske krajine", prije tursko-bosanskog osvajanja Cazinske krajine, za zaštitu i konzervaciju ove zajedničke hrvatsko-bosanske materijalno graditeljske baštine, trebala bi hrvatska vlada, zajedno s bosansko-hercegovačkom vladom, ishoditi njezino financiranje kroz EU-fondove. Povijesno-kulturološki motiv tom eventualno zajedničkom restauriranju graditeljskoga nasljeđa nalazim i argumentiram i kroz naprijed naveden termin hrvatskih povjesničara "Turska krajina." Termin koji je, primjerice, koristio, povjesničar Radoslav Lopašić za današnji zemaljsko-geografski prostor Cazinske krajine, kojeg je nazivao "Turska Hrvatska." Uzor renoviranju i konzerviranju mogao bi biti hotelski kompleks staroga grada i starobosanskih kuća u Velikoj Kladaši (usp. str. 190-193 knjige). U tom smislu ova je knjiga, uz nekoliko prethodno objavljenih, izvjestan vodič za renoviranje starih gradova i kula. Upravo su stoga u knjizi najvrjedniji njezini detaljni i precizni opisi gabarita ili temelja, debljine, visine i širine zidova i građevinskoga stanja zidova, te opisi različitih graditeljskih stilova u kulama i zamkovima Cazinske krajine. Od romaničkoga do neogotičkoga stila. U tim opisima Ljubović spaja sebe povjesničara s arheologom, muzeologom, restauratorom, arhitektom i povjesničarom umjetnosti (usp. npr. opis staroga grada Jezerski, str. 179-182).

Precizni i slikoviti opisi ilustrirani su fotografijama, tušem nacrtanim mapama iz austrijskih arhiva, povijesnim i internet-izvorima, te usmenom tradicijom. Sve to zajedno nije moglo nastati samo korištenjem knjiga, arhivskih materijala i internet-izvora, nego i terenskim istraživanjima, što se jasno očituje u Ljubovićevim opisima starih

gradova i kula. Unutar njihovih zidina, unutar prvih drvenih džamija, starobosanskih kuća i između nišana. Boraveći u njima, s njima sebe poistovjećujući, Ljubović je sebe i nas nadahnuo, inspirirao ovim dragocjenim nasljeđem. Svojim samosrastanjem s kamenom, sa zidovima u starim gradovima, s kulama i s tabijama, s odgonetanjem levhi i natpisa sa zidova i starih džamija, u Enveru Ljuboviću kamen je "prozborio" (usp. npr. opise zamka Ostrožac iznad Une, str. 226-255. Ili natpise na ulazu u drvene džamije i unutar džamija, u mihrabu i mahfilu, na arapskom, prevedene na naš jezik).

5. Knjiga je pisana živahnim, razumljivim i toplim stilom, prilagođenim prosječnu čitatelju. U knjizi nije riječ tek o suhoparnim povijesnim podatcima, nego se u njoj nižu slike u kojima su u opisima starih gradova i kula oživljeni ratnički život i stvarne osobe s njihovom ratničkom, osvajačkom i obrambenom psihologijom između 16. i 19. stoljeća. Između redaka, unutar riječi i rečenica, čitatelj osjeća da i kamen živi i da vi živite s vašim precima, bosansko-muslimanskim, hrvatsko-katoličkim, srpsko-pravoslavnim, unutar starih gradova i kula. Osjećate zadovoljstvo u čitanju, što je bitna vrijednost Ljubovićeve monografije, i to unatoč gorčini ratničke prošlosti koju sam u ovome prikazu sazeo i kritički komentirao. To što se u pojedinim poglavljima poneki sadržaji ponavljaju, izvjestan je nedostatak ili "višak" koji čitatelju ne će smetati da uživa u čitanju.

Da bi se napisala ovakva knjiga, njezin je pisac morao biti "bunar znanja" i životnoga iskustva, nacionalne nepristranosti i objektivnosti. Uza sve to, on je i terenski istraživač koji je desetljećima bio prožet, prosjajan i oplemenjen zemljopisnom pitominom, zavičajnom ljubavi brdovite Cazinske krajine, njezinih gostoljubivih, ali i goropadnih i nepovjerljivih ljudi. S ovom i prethodnim knjigama Ljubović je povijesno i kulturološki, osvijestio i *uspravio* Krajišnike u njihovu bosanskom biću, i to počev od njihova plemenskog ilirstva i rimskoga latinizma, s psiho-genetskim slavenizmom, kao i u integralnom katoličko-pravoslavno-muslimanskom bosanstvu. Sastavio nas je u saznanju naše kompleksne multikulturne prošlosti i psihologije - oblikovatelja bosanskoga duhovnog i duševnog identiteta. Profilirao je bosansku autentičnost i autohtonost, bosansku matičnost. Time nas je zadužio. Ovom knjigom, i prethodno objavljenim knjigama, Ljubović je zaslužio priznanje počasnoga građanina Cazinske krajine. Takvo priznanje zaslužuju rijetki *insani*. Poput Vere Bukić-Kržišnik, Slovenke i Cazinjanke u jednom biću. S njezinom monografijom *Cazinska buna 1950*. I muzičar Bajro Redžić koji je gene-

racije Krajišnika oplemenjivao muzičkim i poetskim vrijednostima sevdalinke, *signuma* i izvora višestoljetne melankolično-ekstatične, tanahne i zanosne bosanske duševnosti. Takvi radini, bogomdani *insani*, znanstvenici, stvaratelji i umjetnici, rijetki su poput suhoga zlata. I rijetko se rađaju za dobro svih nas.

Rašid Durić